

SARMIENTO E A LINGUA GALEGA*

Francisco Fernández Rei

Excmo. Sr. Presidente da Xunta, Excmo. Sr. Presidente da Academia, Excmo. Sr. Presidente do Consello da Cultura, Excmos. membros da Academia, Ilmas. Autoridades, señoras e señores.

Hai agora 26 anos, nos meses de maio e xuño de 1976, percorrín por primeira vez as comarcas que estreman coa Galicia administrativa para facer inquéritos para o *Atlas Lingüístico Galego*. Naqueles momentos tanto en Galicia como nas serras e vales da estreita franxa galegófona que vai do Rañadoiro ó Penedo dos Tres Reinos era moi grande o desprestixio social da lingua que empregaban os nosos posibles informantes, porque para eles o galego era fundamentalmente unha lingua oral, como o era na época de Sarmiento.

A finais dos anos 80 e comezos dos 90 volvín en diversas ocasións a estas terras de lingua galega, terras que D. Javier de Burgos afastou de Galicia na división provincial de 1833. A situación da lingua na Galicia administrativa comezara a cambiar radicalmente, pois por primeira vez na súa milenaria historia o galego se convertera en lingua cooficial e pouco a pouco ía entrando en moi diversos ámbitos de prestixio, con obrigatoriedade da súa ensinanza para tódolos nenos e con incorporación como lingua vehicular do ensino. No eido científico déranse en poucos anos fortes avances no seu estudio.

No meu segundo percorrido á Terra Eo-Navia e ó Bierzo non vin recoller léxico nin gravar etnotextos, senón participar como oínte ou como relator en moi diversos encontros nos que dun xeito ou outro se analizou a complexa problemática lingüística e social do galego do occidente de Asturias, León e Zamora, reducido a ámbitos informais, nun proceso de aceleradísima substitución, particularmente no Bierzo.

Acudir de novo a Vilafranca, a esta histórica sesión na que a Real Academia Galega, por primeira vez na súa historia, se despraza a unha vila das comarcas galegófonas que estreman coa Galicia administrativa para a celebración do Día das Letras Galegas, é para min unha inmensa satisfacción, creo que compartida por calquera persoa preocupada pola dignificación social do galego en todo o seu territorio.

Ben sei que o feito de que a Academia non viñese antes a esta franxa estremeira non quere dicir que non tivese moi presente a existencia do galego eonaviego, berciano e portelao. Tívoo en conta cando na recente reforma dos seus Estatutos estableceu que o obxectivo fundamental da institución é o “estudio da cultura galega e especialmente a ilustración, defensa e promoción do idioma galego”, á vez que explicitou que por idioma galego se entende “o propio de Galicia, así como as súas variantes faladas nos territorios exteriores (Asturias, León e Zamora)”.

Tamén tivo en conta, en maior ou menor medida, a galeguidade lingüística destas comarcas nos seus traballos de codificación morfolóxica e léxica feitos nos últimos vinte anos en colaboración co Instituto da Lingua Galega. Plurais tipo *animais* do actual están dar nos anos 70 eran característicos do galego oral do Bierzo e das Portelas, fundamentalmente; formas como *mércores* e *venres*, *xabaryl* e *xebrar*, hoxe practicamente popularizadas, hai anos só se oían en falas eonaviegas e bercianas e no leste de Lugo; e o mesmo ocorre con voces como *guilsa*, *escarabana*, *zoldra* ou *engalar*, populares nestas falas orientais pero que van entrando no galego literario. Hai uns días, co gallo do pasamento do Mestre Oliveira, Méndez Ferrín dicía da espiral de bestas ascendentes que ese escultor ten nunha praza de Vigo, que a derradeira das bestas “parece disporse a engalar polos ceos”. Non usaba Ferrín o *voar* común en Galicia senón o *engalar* eonaviego e da comarca da Fonsagrada.

Igual que onte en Pontevedra, na figura de Frei Martín Sarmiento estamos celebrando o rexurdir da literatura en lingua galega, pois el é autor da primeira obra moderna escrita integramente no noso idioma e, sobre todo, estamos celebrando o nacemento da lingüística galega. Pero ademais, nesta Vilafranca berce de Sarmiento, simbolicamente a Academia Galega está a homenaxear dalgún xeito a xente que naceu fóra da actual Galicia administrativa, pero que se integrou nela para contribuír á dignificación da nosa lingua e cultura, como ocorreu con Martínez Salazar, Cotarelo Valledor ou Fermín Penzol; e asemade a Academia homenaxea outros estremeiros e arraianos, practicamente descoñecidos na cultura galega actual, como Fernández Morales, que no dialecto galego do Bierzo escribiu un fermoso poemario editado dous anos antes dos *Cantares* de Rosalía, ou o eonaviego Mediante Ferraría, nado en Taramundi, que Carballo Calero consideraba epígono do Rexurdimento.

Que a RAG estea hoxe en Vilafranca sen dúbida vai ser un estímulo para as persoas, colectivos e asociacións que de xeito humilde, practicamente sen medios, moitas veces coa incompreensión dos da banda de Laño e dos da banda de Lestrove, pero movidos pola ilusión que xa empeza a esmorecer en Galicia, conseguiron que o facho da lingua galega aínda estea aceso en Asturias, León e Zamora. E que tamén o estea no val do Ellas, zona de Cáceres na estrema con Salamanca e Portugal, onde viven uns milleiros de persoas que decote usan un falar “essencialmente galego” con leonesismos, froito da colonización que nesas terras realizaran Fernando II e o seu fillo Afonso VIII, reis de Galicia e de León enterrados na catedral compostelá.

Como todos saben, Sarmiento, neno e mozo galegofalante deixou Pontevedra ós 15 anos para desprazarse ó mosteiro de San Martín de Madrid onde tomou o hábito benedictino. Estivo en Galicia no verán de 1725, logo en 1745 con motivo do Santo xubileo de Santiago e fixo unha terceira viaxe en 1754. Foi un total de 18 meses en terras galegas des que de mocío deixara Pontevedra. Ata a viaxe do ano 45 son moi raras as opinións sobre o galego na súa obra, pero esta viaxe fixo que descubrixe Galicia e, sobre

todo, que redescubriuse o galego, a lingua que mamara e que fora a habitual da súa infancia. A partir desta viaxe, na que estivera nove meses como “preguntón insufrible”, á lingua galega vaille dedicar de xeito obsesivo os derradeiros 25 anos da súa vida. Frei Martín recoñecería que sendo de Galicia “por todos los costados, sabía más de la China que de mi país originario”¹.

Unha das grandes preocupacións de Sarmiento é a etimoloxía sobre a que se pronunciou en moi diversas ocasións. A evidente parentela do galego e o castelán co latín, e a observación de que as mesmas letras se mudan sempre nos mesmos resultados romances, fixo que adquirise unha fe total na existencia de principios metodolóxicos que asegurasen a demostración dunhas determinadas hipóteses ou “teoremas”, equivalentes ás leis fonéticas ou procesos da lingüística moderna. Baseándose en dez ou máis exemplos, Sarmiento estableceu 116 teoremas que constitúen a primeira fonética histórica do galego e do castelán, que a el lle servirían para comprobar hipóteses etimolóxicas destas linguas e tamén para redactar onomásticos etimolóxicos da lingua galega. A gran maioría dos teoremas que estableceu son válidos.

Tal como opera calquera romanista moderno, Sarmiento ten o latín como tope das súas etimoloxías, á vez que considera que unicamente hai que ter en conta as palabras populares e non as “exóticas”, porque o verdadeiro caudal léxico dun pobo está nas voces de uso popular, que constitúen o fondo máis antigo dunha lingua. E nisto o galego tiña unha posición privilexiada respecto do castelán ou do portugués².

Sarmiento preocupouse tamén pola fragmentación das linguas romances, a época en que esta ocorreu e as súas causas. Ten moi claro que o galego, o portugués –que considera “dialecto” do galego–, o castelán –que considera codialecto do galego–, veñen do latín, ó igual có catalán, provenzal, italiano, siciliano e francés. E demostra isto poñendo cunha forma latina os resultados en galego e nas demais linguas neolatinas, con cadros comparativos como farán os romanistas do séc. XIX. A visión teórica da formación das linguas románicas preséntase desde o prisma da lingua galega e, secundariamente, desde a castelá. Pode reprochárselle que non tivese en conta o rético e particularmente o romanés, lingua con non moita tradición escrita na época de Sarmiento e que tivo o seu rexurdimento literario canda o noso, pois a obra de Eminescu, o poeta nacional de Romanía, e a dos outros grandes clásicos édítase entre 1866 e 1886.

A gran paixón de Sarmiento polo galego converteuno nun precursor de escolas e métodos que se desenvolverían no séc. XX. Así, tal como podería facer un dialectólogo moderno propuxo un programa de recolleita sistemática de léxico galego, para o que cumpría que se dividise o reino de Galicia en oito partidos, nos que tiña que haber, polo menos, oito suxeitos espaxados que fosen galegos nativos e que soubesen latín e castelán. Non elaborou un cuestionario, pero indicou que os catro partidos primeiros, “por ser *marítimos*, han de cuidar de todo género de *peces, conchas, mariscos*, y aves de *mar* y de *río*, y de *animales marinos* y de *plantas* que nacen en el *mar*, en *ríos, lagos y lagunas* o *arenales*”³.

Os catro partidos restantes “se han de emplear, por habitar en *tierra, montes, bosques y despoblados*, en observar todo género de *animales cuadrúpedos*, todo género de aves de *rapiña, nocturnas, domésticas* y de *canto*; todo género de *sapos, culebras, insectos y sabandijas*”, á vez que pide que se observen metais, minerais, terras, pedras e todo xénero de vexetais. E todo o que é común á parte marítima e á do interior (agricultura, oficios...) explorárase en tódolos partidos.

O propio Sarmiento fixo este tipo de enquisas nas súas viaxes de 1745 e 1754 e os seus resultados aparecen no *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables* e no *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Á vista do material, vese que o procedemento era en parte diferente ó que propugnaba, con intercalación ás veces de moitos datos marxinais na materia obxecto de inquérito. Despois do traballo de campo, viría o labor de gabinete para reorganizar ese material e redactar un dicionario onomástico coas palabras ordenadas por campos semánticos e non alfabeticamente.

Ademais de prácticos dicionarios onomasiolóxicos, Sarmiento proxectou tres dicionarios tradicionais para a lingua galega, pensados para utilidade dos eruditos⁴. O primeiro dicionario sería da lingua moderna, baseado en fontes orais, que eran as únicas autoridades do galego na época de Sarmiento, xa que non había textos escritos. O material oral recolleríao unha ducia de galegos curiosos e eruditos “esparcidos y de asiento en doce distintas y distantes partes de Galicia”, e aínda lle parecía curto o número de doce, porque como o galego non se escribe considera Sarmiento que dá a impresión de que cada xurisdicción e territorio fala idioma distinto. O segundo dicionario sería o das voces latinas específicas de Galicia, existentes nos textos medievais, que constituiría un apéndice do dicionario de Du Cange; e o terceiro sería un dicionario con material tirado de documentos galegos anteriores a 1500.

A utilidade destes dicionarios, e especialmente o baseado no galego oral, sería a mesma de calquera outro vocabulario dunha lingua viva. Este serviría para “conservar por escrito la lengua que sólo se habla, y por lo mismo que ya no se escribe”, á vez que sería útil “para los infinitos que sin ser gallegos vienen a Galicia a administrar rentas públicas, justicia, sacramentos, etc. Algunos de éstos suelen aficionarse a la lengua, o porque les gusta o porque la juzgan necesaria para tratar con los rústicos del país, sin necesitar de intérpretes”. Por outra parte, tamén resultaría útil para os galegos porque “muchas voces y frases gallegas que se usan, v. g., hacia el cabo Ortegal no se entienden hacia el cabo de Finisterre, ni al contrario, sólo por medio de ese vocabulario se podrán entender. Lo mismo respectivamente en tierra de la Limia, de Valdeorras, montañas de Lugo, Tuy, Orense, Santiago, Betanzos, etc.”

Igualmente sería de utilidade para casteláns e galegos eruditos, “que necesitan manejar instrumentos gallegos y castellanos manuscritos, para la genuina inteligencia de ellos. Los castellanos, porque en el vocabulario vulgar hallarían muchas voces que ya se han perdido en su idioma, y los gallegos, porque siendo casi una la lengua gallega que se

habla con la que se escribía, todo se les haría fácil”. E ademais, serían de grandísima utilidade para os portugueses eses tres dicionarios, “si los portugueses no afectasen ser aborígenes en todo”.

Na demanda que Sarmiento fai dun dicionario galego, en palabras de Santamarina, “o que hai calada é unha reivindicación dunha lingua e dunha cultura e un desexo de entendela e conservalas máis alá de todo argumento de utilidade. Un dicionario é a consagración dunha lingua, sen dicionario non hai lingua. Isto é o que lle doía a Sarmiento”⁵.

Á parte das consideracións sobre a lingua en si, hai en Sarmiento unha fonda preocupación social polo uso do galego nos seus diversos ámbitos, o que en certo modo converte a Frei Martín nun precursor da sociolingüística galega. Reflexionou sobre as causas da situación diglósica e de minorización en que se encontra o galego, queixouse da aberración de excluí-lo galego da escola e considerou unha vergoña que existisen leis para que os misioneiros que ían a América tivesen coñecemento das linguas amerindias para poder empregalas na predicación cos indios, pero sen embargo non había leis que obrigasen a saber galego ós cregos que viñan exercer a Galicia. E algo semellante pide para quen veña administrar xustiza ou ocupar cargos públicos.

Hoxe a Galicia administrativa non corresponde á Galicia de Sarmiento, polo menos coa Galicia da cartografía do séc. XVIII, cando o Bierzo occidental (Vilafranca incluída) aparece integrado no reino de Galicia ou ben este reino ten a raia en Vilafranca. As Portelas, actualmente de Zamora, tamén aparecen integradas nese reino, mentres que a Terra Eo-Navia na cartografía do XVIII non forma parte do reino de Galicia⁶.

Na obra de Sarmiento o escaso léxico recollido en Asturias é inequivocamente da lingua asturiana, como ocorre con voces como *lleocántaro* ‘lumbrigante’, *llobina* ‘roballo’, *caramiello* ‘tocado’ e *bustiello* ‘bostelo’. Outras veces trátase de formas que localiza de xeito vago nesa rexión, como cando di que *jorelo* cara a Asturias se di *chicharro*, forma hoxe común en todo o Cantábrico, ou cando di que en Asturias *patatas* son as ‘castañas mariñas’. Na súa primeira viaxe a Galicia, no verán de 1725, Sarmiento cruzou a Terra Eo-Navia, pois desde Oviedo entrou por Ribadeo, pero daquela non tiña interese polo galego.

Frei Martín dá bastante información léxica do Bierzo (‘provincia del Bierzo’ di nalgunha ocasión), con ou sen indicación do lugar onde localiza formas que unhas veces son lingüisticamente galegas (*mel de raposo*, *herba tolledeyra*, *herba do monte*, *sangoviño* ou *umeiro*) e outras veces son claros leonesismos ou castelanismos (*brijes* ‘virillas’, *miedro* ‘medida de viño’, *miruéndanos* ‘amorodos’ ou *arándanos* ‘arandos’).

Neste ano Sarmiento fagamos votos para que a *Carta Europea das Linguas Rexionais e Minoritarias*, que en España entrou en vigor o 1 de agosto do 2001, se aplique ós territorios que van da Serra do Rañadoiro ó Penedo dos Tres Reinos, consonte cos obxectivos e principios do artigo 7, que na alínea 1.b) explicita “o respecto da área xeográfica

de cada lingua rexional ou minoritaria, procedendo de xeito que as divisións administrativas existentes ou novas non constitúan un obstáculo á promoción desta lingua rexional ou minoritaria”. A situación social do galego debería ser hoxe a mesma en todo o seu territorio, á marxe da comunidade en que se fale.

Traballármos arreo para que neste século XXI a lingua galega na terra onde tivo a súa orixe sexa a regra, e nunca máis a excepción, é unha moi nobre causa. É seguírmo-lo ronsel de Sarmiento, Pintos, Fernández Morales, Murguía, Rosalía e tantos galeguistas e nacionalistas que loitaron pola dignificación da lingua que nos une a tódolos galego-falantes. É contribuírmos a ser nós mesmos e a seguirmos construíndo a Patria soñada polos Precusores.

NOTAS

- * Relatorio lido no Teatro Vilafranco de Vilafranca do Bierzo, o 18 de maio do 2002, no acto literario co que a Real Academia Galega honrou a Frei Martín Sarmiento.
- 1 A cita está tirada de José L. Pensado: *Fray Martín Sarmiento testigo de su siglo. Discurso pronunciado en la solemne apertura del Curso Académico 1972-1973, de la Universidad de Salamanca*. Xunta de Galicia, 1995², p. 34.
  - 2 Sobre a súa contribución á romanística vid. Antón Santamarina: “O padre Sarmiento, precursor dos estudos románicos”, en *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*. (1995. Santiago de Compostela). Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, II, 1997, 31-65.
  - 3 Esta cita e a seguinte corresponden ás pp. 402-404 do “Discurso apoloético por el arte de rastrear las más oportunas etimologías de las voces vulgares”, de Sarmiento: *Elementos etimológicos según el método de Euclides*. Edición e estudio de J. L. Pensado. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1998, 375-418.
  - 4 As citas relativas ós dicionarios proxectados por Frei Martín corresponden ás pp. 28-30 da “Carta en resposta al Rvdmo. P. M. Esteban de Terreros y Pando *Sobre el Origen de la Lengua Gallega y sobre Paleografía Española*” da autoría de Sarmiento, editada por J. L. Pensado en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, 1974, 19- 41.
  - 5 Antón Santamarina: “Sarmiento e a lexicografía galega. Discurso segundo”. *Revista das letras. Cinco ensaios sobre Sarmiento* n° 418. *O Correo Galego* (16.5.02), 21-24. A cita corresponde á p. 24.
  - 6 Vid. *Cartografía de Galicia, séculos XVI ó XIX. Colección Puertas-Mosquera: Exposición, Colexio de Fonseca, abril de 2000*. Santiago de Compostela: Universidade, 2000, especialmente as pp. 119-182.